

A RACIONALIZMUS HATÁSA APOSTOL PÁL IGEHIRDETÉSEIRE

THE IMPACT OF RATIONALISM ON THE PREACHING OF PÁL APOSTOL

Lencsés Noémi

PhD hallgató

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század egyik meghatározó szellemi irányzata volt a racionalizmus, ami hatással volt ebben az időszakban a sárospataki kollégium tanárainak és tanulóinak a gondolkozására is. Apostol Pál a korszak neves igehirdetője és a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke volt, aki sárospataki tanulmányai során került kapcsolatba a racionalizmus eszméjével, aminek hatása az igehirdetéseiben is észrevehető. Ennek megfelelően Apostol igehirdetéseiben gyakran úgy jelenik meg Jézus, mint erkölcsileg követendő példa, az úrvacsorát pedig a hitet erősítő emlékvacsorának tekinti. Írásaiban sokszor ösztönöz a jóra: a kötelességek teljesítésére, a békéltetésre, a vigasztalásra, az Isten iránt való engedelmességre. A természeti teológia is tetten érhető számos igehirdetésében. Apostol prédikációiban rengeteget idézi a Szentírást, a temetési beszédeiben ellenben az ókori példák és idézetek jelennek meg gyakrabban.

Abstract

One of the dominant intellectual trends of the 19th century was rationalism, which also influenced the thinking of the teachers and students of the Sárospatak College during this period. Pál Apostol was a renowned preacher of his time and bishop of the Cistibiscan Reformed Church District, who, during his studies in Sárospatak, came into contact with the idea of rationalism, the influence of which can be seen in his preaching. Accordingly, in Apostol's preaching, Jesus is often presented as a moral example to be followed, and the Lord's Supper is seen as a commemorative meal to strengthen faith. In his writings, he often encourages good deeds: to fulfil our duties, to seek reconciliation, to comfort others, to obey God. Natural theology is also evident in many of his sermons. Apostol's sermons contain a multitude of quotations from the Scriptures, but his funeral sermons contain more examples and quotations from antiquity.

Kulcsszavak: 19. század, igehirdetés, Apostol Pál, racionalizmus

Keywords: 19th century, preaching, Pál Apostol, rationalism

A racionalizmusról

Azt az egyházi mozgalmat, amely az észet, a rációt tartotta fontosnak, és a vallás, a keresztyén hittételek megítélésében ennek adta a döntő szerepet, racionalizmusnak nevezzük.¹ A teológiai racionalizmus a 19. századra jellemző irányzat, amely nagy hangsúlyt fektetett a Szentlélek belső bizonyoságtétele által megvilágosított írott ígére. Egyfajta észvallást dolgozott ki, amelyben a legfontosabb kulcsfogalmak Isten, szabadság és halhatatlanság. A teológiai racionalizmust főként az általános és a különös kijelentés viszonya foglalkoztatta. A racionalizmus különféle változatai között az adta a különbséget, hogy az erre a kérdésre adott megoldásban mennyire távolodtak el a Szentírástól.² A vallásosság alapjának az általános kinyilatkoztatást tartották, ami az emberi értelem számára alapvető módon közöl tudást Istenről, a világról és az emberről. A bibliai kinyilatkoztatás ezt egészíti ki, pontosítja és teszi a mindennapok vallásosságának megélésére alkalmassá.³

A felvilágosodás hatására egyre nagyobb hangsúlyt kapott az exegézis, így segédtudományai is fellendültek. A filológia lett az egyik legkedveltebb tudományág, de mellette fontosnak tartották a hermeneutikát is, valamint ebben az időszakban lett önálló tudományág a bibliai teológia is. A bibliai tudományokra ebben az időszakban leginkább a kritikai jelleg volt jellemző. A dogmatika is az exegézisre épült, ennek ellenére nem vált dogmatika– vagy hitvallásellenessé, de felszámolták a dogmatikai megkötöttségeket és az exegézis elsőbbségét hangsúlyozták. Az exegézisben pedig leginkább a grammatikai-történeti módszereket vették alapul.⁴

Ebben az időszakban jött létre a neológia, ami a racionalizmus közvetlen hátterét adta. Ez az irányzat figyelmen kívül hagyta a hitvallás megkötő erejét, a kritikai exegézis alapján magyarázta a Bibliát és ez alapján művelte a teológiát. De nem a Biblia aktuális üzenetét, hanem a kijelentés örök lényegét igyekeztek megragadni. Bár a dogmatika és az exegézis közeledése volt a jellemző, a két tudományág kölcsönhatása nem eredményezte egymás ellenőrzését és korrekció-

¹ Nagy Klára: A német racionalizmus és Christian Wolff, in: Dienes Dénes (szerk.): A felvilágosodás és ami utána következett, Sárospatak, 2013. 66–67.

² Barcza József: A racionalizmus teológiatörténeti háttere, in: Református Egyház 1969/12. 257.

³ Nagy Klára: i. m. 70.

⁴ Barcza József: i. m. 257.

ját, helyette a bizonyítottak vélt észigazságokhoz fordultak a kor-szellem hatására. Az észet kezdték el a vallás alapjának tekinteni.⁵

A racionalizmus egyik fő képviselője volt Christian Wolff, aki az ész és a kijelentés fontosságát egyformán hangsúlyozta teológiájában. Kant hatására pedig tovább fejlődött a racionalizmus olyan módon, hogy az észautonómia lett a vallásos ideák fő forrása, és a morális elem a dogmatikai igazság mértéke.⁶ Kant az erkölcsi magatartást a boldogsággal állította szoros viszonyba: mindenki annyira boldog, amennyire cselekedetei erre méltóvá tették. De ezt csak a tiszta ész ideájához kapcsolódva tekintette így. Tisztában volt azzal, hogy a tapasztalati világban ez másképp van. A teológiai racionalizmus kiemelten fontos feladatának tekintette a moralizálást, és intenzív munkát fejtett ki a bibliai exegézis területén. A Bibliára úgy tekintettek, mint bármelyik másik könyvre, amit kritikai alapon lehet magyarázni. A racionalista teológusok a csodákat észszerűen értelmezték, és a Megváltó Krisztus helyett az ember Jézus erkölcsileg értelmezhető tetteire helyezték a hangsúlyt. A szentségeket pedig pusztán történelmi szokásoknak tartották. Sőt, Isten helyett is szívesebben beszéltek a gondviselésről.⁷

A racionalizmussal szemben lépett fel a 18. század végén a protestáns teológiának egy formája: a szupranaturalizmus. Míg a racionalizmus szerint az észnek a hit dolgaiban is döntő szerepe van, a szupranaturalizmus viszont Isten kijelentésének természetfelettségét hangsúlyozza. A racionalizmus támadásaival szemben védelmezte azokat a hitigazságokat, amelyekkel az értelem nem tud egyértelműen dűlőre jutni.⁸

A racionalizmus megjelenése Sárospatakon

A korabeli szellemi irányzatok a sárospataki kollégiumban is éreztették a hatásukat. Hatást gyakoroltak a tanárookra, rajtuk keresztül pedig az ott tanuló diákokra is. Sárospatakon a felvilágosodás az 1760-as években jelent meg és hosszú ideig meghatározta a kollégium szellemiségét. Ennek az időszaknak a lényege az értelemre épülő felvilágosodás volt. Kiemelkedő tanára volt akkoriban az iskolának Csécsi János, aki sokat tett azért, hogy a Bibliához kötődő tudományos munkáknak kiemelkedő fontosságot tulajdonítsanak. Ez Csécsi idejében a fordítást, nyelvészeti javítást jelentette elsősorban, de halála után, a 18. században az ő munkája nyomán nyerhettek egyre nagyobb teret

⁵ U. o. 257.

⁶ U. o. 257–258.

⁷ Dienes Dénes: Kant etikája és a racionalizmus teológiája, in: Dienes Dénes (szerk.): A felvilágosodás és ami utána következett, Sárospatak, 2013. 82.

⁸ Nagy Klára: i. m. 76.

a kortörténet, az írásmagyarázat és a Bibliával foglalkozó más tudományágak.⁹

Sárospatakon nem volt jellemző a kizárólagosság a kor filozófiájának és teológiájának tekintetében. Az észnek, a hitnek és az erkölcsnek azonban fontos szerepet tulajdonítottak a felvilágosodás idején. Arra törekedtek, hogy az észet a vallás hatalma alatt tartott racionalizmus által biztosítsák.¹⁰ A kollégium több tanárára is nagy hatást gyakoroltak Descartes és Coccejus elgondolásai. Többek között ilyen tanár volt Csécsi János, aki Descartes filozófiáját olvasztotta össze Coccejus teológiájával. Ennélfogva úgy gondolta, hogy annak, amit hinni kell, az ész a normája, így a megismerésen alapuló hitet tartotta a legjobbnak. Ugyanakkor teológiáját a Szentírás alapján határozta meg. Hangsúlyos volt nála a természeti teológia, hogy Istent az általa teremtetett dolgok alapján gyakorlatilag tudjuk felfogni. Ezt egészítette ki nála a kijelentés-teológia, amelyben nagy hangsúlyt kapott a prófétai és a szövetségi teológia. A próféták közvetítők, akiknek a segítségével felismerhető az aktuális történelmi helyzet. Az üdvösség alapja az Isten által közölt szövetség, ami által a szent élet ajándékát kaphatjuk. Ennélfogva nagyobb hangsúlyt kaptak az ószövetségi könyvek, hiszen ott jelenik meg a prófétaság, de a Jelenések könyvét is prófétai könyvnek tekintették. Megjelent az értelmi pneumatika, ami olyan pszichológia, amely a Szentírás alapján a kegyes életgyakorlatot tartotta észszerűnek. Így a csodákat is elfogadták.¹¹

Sárospatakon a karteizianizmus-coccejanizmus fő képviselőik közé tartoztak a Szathmári Paksi család tagjai, akik sokat foglalkoztak a bibliai jövendölésekkel, hiszen a coccejanizmus főként az Ószövetségre koncentrált. Hangsúlyos volt írásaikban a jóra való ösztönzés is.¹² A coccejanizmus a későbbiekben továbbfejlődött és felváltotta a pozitív racionalizmus. Ebben nagy szerepe volt Szentgyörgyi Istvánnak, aki 1767 és 1797 között volt a pataki kollégium filozófiatanára. Főként a természeti teológiára koncentrált. Isten létét és a bibliai igazságokat észkokokkal bizonyította. Úgy gondolta, hogy az ész és az erkölcs együttes uralma a földön magában foglalja az örökkévalóságot. Jellemző volt rá és korára, hogy mondanivalóját ókori példákkal támasztja alá.¹³

⁹ Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703-1848 között, in: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, szerk.: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 117–118.

¹⁰ U. o. 122.

¹¹ U. o. 124–126.

¹² U. o. 127–128.

¹³ U. o. 132–133.

A felvilágosodás idején Sárospatakon arra törekedtek, hogy a hitet értelmessé tegyék, ezért teológiai szemlélettel egészítették ki a filozófiát. Úgy gondolták, a hit értelmes, mert tapasztalati alapon figyelembe veszi és méltányolja az értelmén kívüli világot. Ami a hitben észellenesnek tűnt, azt ész felettinek minősítették. A hitben az ész belátja, hogy nem lehet mindent csak ésszel megmagyarázni. Ezért tartották fontosnak a filozófiát, mert a filozófia az, ami segít a hitet értelmessé tenni.¹⁴

Európában és Sárospatakon is a kor legnagyobb elméleti kérdése a filozófia és teológia, a hit és az ész, a tudás és kijelentés valamilyen összeegyeztetése volt. Ennek egyik megközelítési módja volt a pozitív racionalizmus. Az ehhez kapcsolódóan megjelenő szupranaturalizmusnak Patakon nem voltak külön képviselői. Ellenben jelen volt az az elgondolás, hogy a keresztyén alapú racionalizmust a benne megjelenő szupranaturalista árnyalat teszi teológiaivá. A természetből nem lehet kivonni a természetfelettséget, a szupranaturalizmust. A szupranaturalizmust a természeti teológiában elsősorban erkölcsileg értelmezték.¹⁵

Többek között Őri Fülep Gábor is azt a nézetet képviselte, hogy a tett oldja fel az elvi, elméleti ellentéteket. A hit és az ész közötti harmónia a jót cselekvő erkölcsben születik meg. A jó cselekvésének szükségességét hangsúlyozta. Úgy gondolta, Isten szentsége elsősorban az Ige alapján ismerhető meg, de a természetből és a keresztyének által gyakorolt erkölcsből is tanulhatunk róla. A megpróbáltatások közepette és a babonák ellen is a keresztyén vigasztalással lehet küzdeni. Az erkölcsi élet megvalósulásával a mennyország már a földön elérhető. A jó értelemben vett nemzeti büszkeséget is erényekkel kell ápolni. De a nemzeti büszkeséggel való kevélykedés nem tart meg, hanem az erény, az egység, a szabadság, a vallás, a haza, a törvények iránti szeretet az, ami megőrzi a nemzetet.¹⁶

A felvilágosodás eszméit nyilvánosan leginkább a temetéseken elmondott gyászbeszédekben tudták kifejezni a cenzúra miatt, ugyanis a halotti beszédek kinyomtatásánál elnézőbb volt a cenzúra. Ráadásul ezeket a kiadványokat a temettetők finanszírozták. Az ilyen gyászbeszédekben gyakran esett szó a különféle tudományokról, az igaz keresztyén vallásról, a haza iránti szeretetről, a természetről. Gyakran megjelent az üdvösség, az égbe menés iránti vágy kifejezése is. Az élet céljaként említették az ész világosságát és az erkölcs hasznosságát.¹⁷

¹⁴ U. o. 134–137.

¹⁵ U. o. 140.

¹⁶ U. o. 140–143.

¹⁷ U. o. 128–130.

A racionalizmus hatása Apostol Pálra

Apostol Pál, aki 1848 és 1860 között a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke volt, 1787. október 3-án született Zsarnón, egy lelkészcsalád gyermekeként. Szepsiben kezdte meg iskolai tanulmányait, majd Sárospatakon kezdett tanulni, ahol 1813-ban a kollégium seniora is lett. Itt kerülhetett kapcsolatba a racionalizmussal, hiszen több tanárára is hatással volt ez a szellemi irányzat. Szeretett volna külföldön tanulni, azonban csupán Bécsig jutott el. De amikor már lelképásztorként szolgált, akkor is igyekezett képezni magát, hogy minél jobb igehirdető lehessen.¹⁸

Szombathy János volt az egyik olyan tanára,¹⁹ akire hatással volt mind Descartes, mind pedig Coccejus munkássága. Foglalkozott a jövő kérdésével. Úgy gondolta, hogy a jövő nem a jóslatok, hanem az ész által a jelenben megtapasztalt fizikai törvények szerint fog történni, mivel az életet a konzekvens szükségesség és okozat irányítja. Jellemző volt rá, hogy mindenekelőtt a kötelességet hangsúlyozó erkölcsi elvekkel tanította tárgyait.²⁰

Porkoláb István és Patay János szintén tanította Apostolt.²¹ Mindkét tanár a pozitív racionalizmust képviselte. Porkoláb István a természeti teológiát művelte: természeti, fizikai világban lehetséges kijelentéssel együtt fogadta el a bibliai igazságokat és a hermeneutikai, exegetikai problémákat is ez alapján tárgyalta.²²

Rozgonyi Józsefre és Sipos Pálra viszont a racionális filozófiai idealizmus volt hatással. Rozgonyi erősen bírálta Kant racionális idealizmusát az ésszerű tapasztalati filozófia alapján. A tapasztalati filozófia szerint ugyanis a tárgyokról a tudatunkban formálódó képet megelőzi a valóság. Az ész kategóriái nem elegendőek a valóság felfogására. Véleménye szerint Kant ott tévedett, hogy a lényegyet elszakítja a valóságtól, a szabadságot pedig a természettől, így kizárja a valóságot és vele Istent és a lélek halhatatlanságát. Rozgonyi szerint ugyanis a legnagyobb valóság Isten. Úgy vélte, Kant tanítása ellenkezik a Szentírással, ezért a Bibliából származó ismereteket szembe kell állítani Kant gondolati idealizmusával. A filozófia célja szerinte a Bibliában adott természeti rend, vagyis Isten, a vele való lelki egység és az üdvösség. Fontosnak tartotta az erkölcsiséget is, mivel a keresztyén ember cselekedeteit a mennyei boldogság elnyerése motiválja, nem a saját elgondolása. Szükségünk van a Biblia példáira, hogy jó

¹⁸ Nyilas Samu: Bevezetésül, néhány szó Apostol Pálról, in: Apostol Pál egyházi beszédei, nyomtatta Rác Ádám, Miskolc, 1864. 6–8.

¹⁹ 1805-ben tanította. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára K.a.II.6.

²⁰ Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között, 131.

²¹ SRKTGyLt. K.a.II.6. és SRKTGyLt. K.a.II.18.

²² Koncz Sándor: i. m. 133–134.

törvényeket hozhassunk. Az ember nem lehet önmaga erkölcsi tekintélye. Kritikával illette Kantot, mert mellőzi Jézus példáját. Rozgonyi azt gondolta jónak, ha a megismerés a Szentírás ismeretével párosul.²³

Rozgonyival ellentétben Sipos Pál nagyra értékelte Kantot, ennek ellenére inkább Fichte elgondolásai jelentek meg tanításában. Nála az ész és a hit között nincs ellentét. A hit értelmes, mert az ész határán észreveszi a transzcendens világot. A hit etikai természetű. Istent, a szabadságot és a halhatatlanságot tartotta a legfőbb értéknek. Úgy gondolta, a transzcendens világot egyedül a hitünk ragadhatja meg. A hit előbb van, mint a tudás, de nem akarja elnyomni, hanem meghagyja az értelem jogát. A tapasztalat és a transzcendens egy valóság, mivel a teremtés, a világ hit által állt elő. A földön az a cél, hogy az emberen tükröződjék és láthatóvá váljék a transzcendens. A hit nem vak, Jézus példáját alapul véve közeledhetünk Istenhez. A lelkiismeretet is fontosnak tartotta, mert közvetlen Isten akaratára cselekszik.²⁴

A racionalizmus megjelenése Apostol igehirdetéseiben

Apostol Pálnak több mint száz igehirdetése maradt fenn: 95 igehirdetése kéziratban, és posztumusz kiadtak két füzetet, amelyek 40 prédikációját tartalmazzák. Ezek részben fedik egymást, mivel néhány prédikáció kisebb-nagyobb változtatásokkal, de mind a kiadott kötetben, mind pedig a kéziratok között megtalálható. Ezeken kívül kiadták még további 3 igehirdetését. Valamint 4 temetési beszéde is megjelent nyomtatásban. Ezekből az írásaiból kiderül, hogy számára fontos volt a Biblia tekintélye, hiszen rengeteget idéz a Szentírásból.

Igehirdetéseit olvasva megfigyelhető, hogy hatott rá a racionalizmus gondolkodásmódja. Azonban érdekes módon, bár említi, mégsem az ész és a tudás fontossága a leghangsúlyosabb írásaiban. Prédikációiban leginkább Sipos Pál gondolatai köszönnek vissza, amikor az észről vagy a hitről ír. A keresztyén egyház dicsősége című igehirdetésében egyenesen arról ír, hogy a tudomány és a bölcsesség annyit ér, arra szolgál, hogy itt a földön jobb életünk legyen.²⁵ A föld: mint a mennynek pitvara című prédikációjában pedig Jézus tudományának nevezi a vallást és úgy ír róla, mint ami mennyei boldogságot ígér.²⁶ A tudásnál és észnél többre becsüli Isten bölcsességét. Ugyanakkor egyik pünködsi prédikációjában pozitívan, dicsérve szól a kor vívmányairól, a gondolkodás, tudományok előrehaladásáról.²⁷

²³ U. o. 134–137.

²⁴ U. o. 138–139.

²⁵ Apostol Pál egyházi beszédei, nyomtatta Rácz Ádám, Miskolc, 1864. II. füzet, 14–22.

²⁶ U. o. II. füzet, 23–29.

²⁷ U. o. I. füzet, 50–56.

A hit nagyobb hangsúlyt kap igehirdetéseiben. Több olyan igehirdetése is van, aminek kifejezetten a hit a témája. Ilyenek a Hármas hit²⁸ és a Mennyit használt nekünk a hit?²⁹ című prédikációi. Ezekben a hit erejét emeli ki, ami olyan erős, hogy a szükség idején is megtart: „a vigasztaló hit sajátja, hogy jó kedvvel viseljük a viszontagságokat”.³⁰ Hit által lehetségessé válik a gyógyulás, és általa gyümölcsöket teremhet életünk. Gyakran említi, hogy milyen nagy szükségünk van a hitre és hangsúlyozza a hitre nevelés fontosságát. Hit által van üdvösségünk, Isten Szentlelke is hit által munkálkodik, és hit által reménykedhetünk a mennyországban. Úgy gondolja, hogy a romló közérkölcnek és a világban megjelenő szörnyűségeknek is a hit az ellenszere. Még a nehézségek, a hiábavalónak tűnő fáradozás is erősíti a hitet.

Apostol igehirdetéseinek textusaként ritkán jelennek meg csodatörténetek és nem is hivatkozik rájuk. De amikor említést tesz róluk, akkor is az a jellemző, hogy nem magán a csodán van hangsúly. A csodálatos halfogás története jelenik meg Péter halászata önsorsunkra alkalmazva című igehirdetésében. Ebben a prédikációban azt hangsúlyozza, hogy a nehéz helyzetekben is fontos Istenre hagyatkozni, így leginkább Péter engedelmességét emeli ki. Nem fűz magyarázatot a csodához, inkább elkerüli annak említését.³¹ Gyógyítástörténetekről is prédikált. A Hármas hit című igehirdetésében ténylegesen úgy említi Jézus gyógyításait, mint csodákat: „elviszi őt a Dávid fiához– és ahhoz folyamodik, kinek csodatevő hatalmának híre, immár ő hozzá is eljutott”.³² Bár az igehirdetés egy gyógyításhoz kapcsolódik, mégsem a gyógyítás ténye a hangsúlyos, hanem Jézus emberséges, segítő magatartása.³³ Ezen kívül csupán két másik gyógyítástörténet jelenik meg prédikációiban. A Mennyit használ nekünk a hit című írásában a vérfolyásos asszony meggyógyításának kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a hite gyógyította meg a beteg asszonyt.³⁴ A bűnösöknek boldogsága fundamentoma vigasztaló bizodalmas szívnek című prédikációjában pedig a kapernaumi béna lelki gyógyulásra teszi a hangsúlyt, nem a testire, olyannyira, hogy a testi gyógyulást nem is nagyon említi. Csupán a lélek gyógyulásának, a bűnbocsátnak a fontosságát részletezi.³⁵

²⁸ U. o. I. füzet, 156–162.

²⁹ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézírónyvtára 3400.

³⁰ SRKTGyKt.3400.

³¹ Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 148–155.

³² U. o. I. füzet, 159.

³³ U. o. I. füzet, 156–162.

³⁴ SRKTGyKt. 3400.

³⁵ U. o.

Rozgonyihoz hasonlóan Apostol is fontosnak tartotta Jézus példáját. Nagyon sok igehirdetésében említi, hogy Jézus példáját kell követnünk. Ezekben Jézus tetteit elsősorban erkölcsileg állítja eléünk követendő példaként. A Krisztussal való belső egyesség és az abból származó áldások című írásában így fogalmazza meg, milyen tekintetben lehet Jézus példává számunkra: „Mikor ő róla elevenen gondolkodunk, s mennyei fénytől sugárzó lelki alakja lebeg előttünk; midőn tudományában: isteni mély bölcsességét, tetteiben: tündöklő erkölcsi nagyságát, hajthatlan jellemét csodáljuk; avagy az életnek beszédét, melyet ajkai szóltak, megújítjuk és szeretete, jósága föl-lelkesít minket, mindannyiszor közel vagyunk ő hozzá”.³⁶ A hármas hit című igehirdetésében úgy ír Jézusról, mint az állhatatosság és az emberségesség példájáról.³⁷ Jézus példa abban is, hogyan tűrünk, hogyan viseljük a szenvedést és tekintünk közben az örökkévalóságra. Ráadásul olyan példa, amiből erőt meríthetünk.³⁸ Leírja, hogy Jézus példát ad az alázatosságra és az egyenes jellemre.³⁹ Példaértékű, ahogy halála előtt édesanyjáról gondoskodott, amikor a kereszten rábízta őt Jánosra.⁴⁰ Az egyik kéziratban maradt, a Lk 23,34 alapján megírt úrvacsorai igehirdetésének a címében is példaként hivatkozik rá: „A Jézusnak az ő ellenségei eránt való magaviselete példa nékünk a követésre. Megmutatja, hogy amikor bántanak vagy üldöznek, lehet nem rosszat, hanem jót kívánni az ellenségünknek.”⁴¹

Írásaiban a sárospataki tanárok példáját követve megjelenik a jóra való ösztönzés is. A mi javunkról gondoskodott Isten abban, hogy erőtlenségünk mellé rövidlátást adott kíséretársul című igehirdetésében arról ír, hogy munkálkodásra születtünk: jót tenni, tévelygőket jobbitani, könnyeket törölni.⁴² Hangsúlyozza, hogy nemcsak beszéddel, hanem tettel is cselekedni kell a jót. Isten ígéje az, ami munkálja bennünk a jót. Az egyik igehirdetésének címe pedig arra tanít, hogy jobb az embernek magát el sem határozni a jóra, mintsem a jó feltételeit teljesítetlenül hagyni. Ebből az írásából kiderül, hogy mit ért jó alatt: ellenségek megbékéltetését, a kötelességek teljesítését, a visszaélések megakadályozását, az Isten iránti engedelmesre törekvést és a kegyelemben való megerősödést.⁴³ Isten Igéje és az imádság jobbitja a szívet, jóindulatot és erkölcsi jobbulást munkál. Mások jó példái is a jó cselekvésére készítetnek. Tehetünk azért, hogy

³⁶ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 47.

³⁷ U. o. I. füzet, 156–162.

³⁸ U. o. I. füzet, 48.

³⁹ U. o. I. füzet, 88–94.

⁴⁰ U. o. I. füzet, 30. o.

⁴¹ SRKTGYKt.3400.

⁴² U. o.

⁴³ U. o.

szívünkben több legyen a jó, mint a rossz. Mégpedig úgy, hogy Isten Igéjére és az előttünk levő jó példákra figyelünk.⁴⁴ Az úrvacsorával kapcsolatban is felteszi hallgatóinak a kérdést: az úrvacsorával való élés felindította-e a résztvevőket a jóra? Tudott-e nagyobb szeretetre indítani? Képes volt-e lélekben megerősíteni?⁴⁵

A jóra való ösztönzés mellett megjelenik a lustaság elítélése is. De a szorgos munkavégzésre való buzdítás is gyakran fölmerülő téma. Munkavégzés alatt többnyire az egyházért és a közösségért végzett munkát érti. Gyakran említ olyan magatartásformákat, amelyeket fontos elkerülni, időnként pedig egy-egy erkölcsi kérdést jár körül. Leggyakrabban a hiúság, a kevélység, a dicsőiségvágy és a lenézés ellen szól. A harag, a kapzsiság, a közönyösség és az irigység elkerülésére, megbánására is int.⁴⁶

Apostolnál is megjelent a természeti teológia éppen úgy, mint tanáránál, Porkoláb Istvánnál. Sokszor használ természeti képeket igehirdetéseiben, és vannak olyan prédikációi, amelyek kifejezetten egy-egy évszakhoz kötődnek. Ezek az igehirdetések témájukban többnyire Isten gondviselésére mutatnak rá. Ezt hangsúlyozza az aratáshoz kapcsolódó Az aratás Isten ereje és jósága kimeríthetetlenségének tanúja címet viselő igehirdetése. Ebben azt taglalja, hogy az aratás megmutatja Isten gondviselését és tanít minket, mégpedig arra, hogy „semmi sem alázhatja meg kevélységünket annyira, mint az aratás ideje[...] a legkisebb kalász, a legalatsonyabb fűszál meghazudtol benneteket. Itt látjátok, hogy mi az Istené.”⁴⁷ A természet tanít minket Istenről. A nyár Istent hirdeti a természetben című prédikációjában is ez jelenik meg: a nyár Isten bölcsességét, hatalmát, jóságát hirdeti.⁴⁸ A tél ereje és szépsége pedig azt az Istent dicsőíti, aki gondoskodik a természetről és rólunk is. Segít a tél nehézségei közepette. Ha terheket ró ránk, ad erőt is, hogy elhordozzuk.⁴⁹ Őszi témájú igehirdetésében pedig arra hívja fel a figyelmet a természet példáján keresztül, hogy fontos jól beosztani az időnket, és mindent a megfelelő időben kell megtenni.⁵⁰

Bár a gondviselés mint téma sokszor megjelenik igehirdetéseiben, de Apostolnál nem Isten helyettesítésére szolgál, hiszen mindig Isten nevével egybekapcsolva említi a gondviselést mint tulajdonságát. Viszont, mint Isten jellemzője, nagyon gyakran megjelenik írásában, főleg a teremtet világ szépségeivel kapcsolatban. Isten teremő

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 111–118.

⁴⁶ SRKTGyKt. 3400.

⁴⁷ U. o.

⁴⁸ Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 83–90.

⁴⁹ SRKTGyKt. 3400.

⁵⁰ U. o.

és gondviselő erejét hangsúlyozza Ereje ennek a hitnek: minden jó adomány onnan felül származik című prédikációjában. Isten ajándéka a szép természet és a föld termése is. Mindez hálaadásra késztet, de alázatra is tanít, mert nem a mi érdemünk. Éppen ezért megóv az elégedetlenkedéstől és vigasztal, amikor hiábavalónak érezzük a fáradozást. Megóv a panaszkodástól az, ha rábízuk magunkat Isten gondviselésére.⁵¹ Képes nevelni minket a gondviselés az életünkben bekövetkező rossz és jó események által.⁵² Bár ezen a világon sok a gonoszság, nyomorúság, baj, de jelen vannak az isteni gondviselés nyomai is, hiszen vannak olyan emberek, akik tudnak segíteni, törődni másokkal.⁵³ Még a változásokat követő bizonytalanságban is bízhatunk Isten gondviselésében. Erről írt Apostol az 1848 májusában elhangzott igehirdetésében, amelyben valószínűleg az áprilisi törvények és az új kormány által bevezetett változások okozta bizonytalanságra utal. Apostol igyekezett a kormány rendelkezéseinek betartására és békességre inteni hallgatóságát. Mivel a bizonytalanságot fokozta, hogy voltak olyanok, akik azt gondolták, már nem köt a törvény a sok változás miatt, így erőszakossá váltak. Arra int, hogy az erőszak és a lázadás helyett legyenek türelemmel az emberek és támaszkodjanak Isten gondviselésére a bizonytalan helyzetben.⁵⁴

Őri Fülep Gáborhoz hasonlóan Apostol Pál is hangsúlyozta, hogy a megpróbáltatásokkal Isten vigasztalása segít megküzdeni. Ezt mutatja, hogy szinte minden igehirdetésében megjelenik ez a gondolat. Azzal vigasztalja és biztatja azokat, akik gyászolnak vagy életük végén járnak, hogy Isten küld majd számukra pártfogót. A vigasztaló hit tud segíteni és erőt adni a szenvedések elviselésében: mert amikor szűkölködünk, amikor nincs mit adni a gyermekeknek, amikor üldöznek és gyűlölnék, amikor ártatlanul rágalmaznak, Istenben ilyenkor is reménykedhetünk és rábízhatjuk magunkat.⁵⁵ Isten tud az átélt nehézségekről és elég közel lesz mindig ahhoz, hogy megvigasztaljon. Isten ígéje biztatást jelent a veszedelmekben, nélküle híján lennénk a békének, örömmek.⁵⁶ Isten kegyelme még a halálban is vigasztal, mert halálunk után Jézussal és a szereteteinkkel lehetünk.⁵⁷

Sokszor használja a mennyei öröm vagy a mennyei reménység kifejezéseket, amikor a halál utáni reménységről, örök életről ír. De az örök élet fogalmát bár említi, mégis leginkább az örökkévalóság vagy az örök dicsőség kifejezésekkel helyettesíti. Viszont a feltáma-

⁵¹ U. o.

⁵² Apostol Pál egyházi beszédei, I. füzet, 134.

⁵³ U. o. II. füzet, 28.

⁵⁴ SRKTGyKt. 3400.

⁵⁵ SRKTGyKt. 3400.

⁵⁶ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 106–112.

⁵⁷ SRKTGyKt. 3400.

dás kifejezés jóval kevesebbszer jelenik meg írásaiban, főként a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó prédikációiban. Gyakran ír Jézusról, azonban vannak olyan igehirdetése, amelyekben a Krisztus megnevezést használja. Általában akkor jellemző, amikor az üdvösség és a megváltás kérdését taglalja. Többek között ilyen A Krisztussal való belső egyesség és az abból származó áldások című igehirdetése is, amiben kiemeli a Krisztussal való kapcsolatunk fontosságát. Krisztus által üdvösségünk lehet, megtisztít és Isten dicsőítésére készítet.⁵⁸

Szombathy Jánossal ellentétben Apostol úgy gondolta, hogy téves úton járnak, akik azt hiszik, hogy a múltból vagy a jelen történéseiből biztosan következtethetnek arra, mit hoz a jövő. Mit hoz nekünk a jövőendő? című igehirdetésében felteszi a kérdést és válaszol is rá „Azonban mi fog történni, bárkire nézve is a jövőben? azt gyarló emberi ész meg nem határozhatja.”⁵⁹ Amit tapasztalat vagy gondolkodás útján ki tudunk következtetni, az nem több sejtésnél. Azt viszont tudhatjuk, hogy a jövő egyaránt fog örömet és bánatot is hozni, ahogyan lehetőséget is fog adni a jóra vagy a rosszra. De az biztos, hogy Isten gondviselése mindig velünk marad.⁶⁰ Viszont bármennyire is szeretnénk tudni a jövőt, nem lenne szerencsés ránk nézve. Nem bölcs dolog jövőbe látást kívánni. Ha tudnánk minden velünk történő rosszról, képtelenek lennénk elhordozni. Ráadásul a jövő ismerete megkeserítené örömlenket, mert előre tudnánk minden bekövetkező jó dologról. Bár elszomoríthat, hogy nem látjuk, mi következik, de Isten azzal vigasztal, hogy egy jobb élet hajnalát ígéri számunkra.⁶¹

A legtöbb úrvacsorai alkalomra írt igehirdetésében helytelen magatartásformákra mutat rá: ne azzal vigasztaljuk magunkat, hogy jobbak vagyunk másoknál, ne csak pillanatnyi lelkiállapotunk alapján határozzuk el magunkat a jó cselekvésére, hanem tudatos megfontolásból, hogy ne csak elhatározás maradjon, hanem tettek is kövessék. Más úrvacsorai prédikációiban a jóra, Isten felé való közeledésre int és tanít. Arra törekedjünk, ami Isten előtt kedves. Több igehirdetésben hálaadásra int Jézus értünk hozott áldozata miatt. Magáról az úrvacsoráról azt írja Az úrvacsora Jézusra emlékező vacsora című prédikációjában, hogy „egy olyan emlékeztető szent szokás, mely Isten tiszteletére, a mi hitünknek és reménységünknek erősítésére, és keresztyéni indulatunkban való megerősödére szereztetett”.⁶²

Sipos Pálhoz hasonlóan Apostolnál is gyakran megjelenik a lelkiismeret és a lelkiismeretfurdalás témája. Fontosnak tartja a jó lelkiismeretet, mert elengedhetetlen a nyugalomunkhoz. Ráadásul a lelki-

⁵⁸ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 45–52.

⁵⁹ U. o. I. füzet, 119.

⁶⁰ U. o. I. füzet, 119–125.

⁶¹ SRKTGyKt. 3400.

⁶² U. o.

ismeret segítségünkre van abban is, hogy Isten útján maradjunk.⁶³ A jó lelkiismeretről című prédikációjában leírja, hogy annak boldogító ereje van, de a rossz lelkiismeretet mardosó kígyónak nevezi.⁶⁴ Sőt a tiszta lelkiismeret könnyíteni tud a szenvedéseken. Említi a tragédiákat: a természeti csapásokat, haláleseteket, amelyek bánattal töltenek el és panaszra, zúgolódásra készítetnek. De akinek tiszta a lelkiismerete, az ezeket is jobban viseli, szemben azzal, aki vétkei miatt magát ostromozza bűntudatában a nehézségek mellett. A tiszta lelkiismeret segít ráhagytatkozni Isten bölcsességére.⁶⁵

Apostol Pál temetési beszédei néhány dologban eltérnek az igehirdetéseitől. A prédikációival ellentétben nem sok bibliai idézet található bennük, viszont többször idéz ókori filozófusoktól, így például Platónról és Ciceróról, valamint több ókori eseményt, történetet is említ példaként. Ezekben a beszédekben is sok természeti képet használ, és megjelenik bennük a természeti teológia, bár nem olyan markánsan, mint egyéb írásaiban. Főképpen a hazával kapcsolatos témák jelennek meg beszédeiben. Máriássi István felett elmondott temetési beszédében a hazaszeretet mint fontos kötelesség jelenik meg, amiért tenni kell.⁶⁶ A József nádor emlékére elmondott gyászbeszédben pedig azt tárja hallgatói elé, hogy melyek egy jó államférfi, egy jó vezető ismérvei: legyen bölcs, emberséges, vallásos, legyen felvilágosodott, hívő ember, de ne legyen bigott. Mindezek mellett fontosnak tartja a jó lelkiismeret meglétét is. Ebben a beszédében érhető tetten a filológia és az exegézis hatása, mivel megmagyarázza a textusként alkalmazott bibliai igében szereplő fejedelem szó jelentését. Leírja, hogyan értették a bibliai korban, illetve kire vonatkozott és hozzátette, hogyan kell érteni az őt hallgatóknak.⁶⁷

Más irányzatok hatása Apostol igehirdetéseire

Apostol Pál igehirdetéseire nem csak a racionalizmus hatott. Kisebb mértékben, de a romantika is hatással volt rá. Kis mértékben, leginkább csak igehirdetéseinek formája és témája szempontjából hatott rá a romantika irányzata. Felértékelődött a klasszikus nyelv és kultúra helyett a saját nemzeti kultúra. Az általános emberi helyett felérté-

⁶³ U. o.

⁶⁴ Apostol Pál egyházi beszédei, II. füzet, 137–144.

⁶⁵ U. o. II. füzet, 38–44.

⁶⁶ Apostol Pál: A valódi hazaszeretet utolsó tisztességtételére. T. Gömör- és Kis-Hont vármegye első alispánjának hamvai felett mondott beszéd, nyomtatta Nádaskay András, Sárospatak, 1830.

⁶⁷ Apostol Pál: Gyászbeszéd... Habsburg József Magyarország nádorának emlékére... a miskolci helvét hitvallást követők nagyobb templomában februárius 9-dik napján, nyomtatta Tóth Lajos, Miskolc, 1847.

kelődött az egyéniség.⁶⁸ Apostol prédikációira is az a jellemző, hogy személyes jellegük van. Ugyan általában többes szám első személyben fogalmaz, de amikor el akar gondolkodtatni, egyes szám második személyre vált. Sokszor éppen ezzel hangsúlyozza mondanivalóját. Az érzelmekre is igyekezett hatni, de nemcsak a mondanivalóval, hanem a hangzással is. Apostol Pál unokaöccse, Szűcs Sámuel így írt erről naplójában: „egyházi szónoklataiban könnyekre indítá halgatóit, szívig ható beszédével, úgy itten, - gyakran ő adott lelket, jó kedvet, vídamságot a’ mulatókba. Szónoklatára visszatérőleg, nem mellőzhetem, hogy az, mindenkit meglepett szerkezetének, a’ figyelmet teljesen igénybe vevő érdekes voltával, az esznek’ fennségével, a’ styl’ szépsége, még is népszerű volta által, igen tiszta, erőteljes, érthető hangjával, az indulatokhoz, érzelmekhez alkalmazott hangnyomással, és igazán a’ szív’ húrjaihoz szóllás által”.⁶⁹

Összegzés

Apostol Pál igehirdetéseire több szempontból is hatással volt a racionalizmus. Ez a hatás igazolhatóan a sárospataki kollégium tanárain keresztül érvényesült, hiszen az ő gondolataik rendre visszaköszönnék prédikációiban. A Szentírás tekintélye érvényesült nála. Írásaiban gyakran megjelenik a hit, a vigasztalás, a gondviselés és a jóra való ösztönzés, valamint a természeti teológia is nagy szerepet kap. Az ész és a hit kérdésében a hit az, aminek nagyobb fontosságot tulajdonít. A csodákat nem veti el, de nem is nagyon említi. Ugyanakkor a lelkiismeret tisztaságának fontosságát hangsúlyozza. Az úrvacsora kapcsán az emlékezés fontosságát emeli ki. A racionalizmuson kívül a romantika is hatott Apostolra, viszont ez a hatás leginkább az igehirdetések előadásmódjában, tehát formailag érvényesült.

⁶⁸ Baráth Béla Levente: Schleiermacher és a romantikus teológia, in: Dienes Dénes (szerk.): A felvilágosodás és ami utána következett, Sárospatak, 2013. 92.

⁶⁹ Dobrossy István (szerk.): Szűcs Sámuel naplói 1. 1835-1864, Szász és Társai Nyomda, Miskolc, 2003. 302.